

Трихліб К. О.,

аспірант кафедри теорії держави та права

Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

ГЕНЕЗИС ТА РОЗВИТОК ТЕРМІНУ-ПОНЯТТЯ «ПРАВО»

Анотація. Стаття присвячена сутності та особливостям походження і розвитку терміну-поняття «право».

Ключові слова: правда, право, правий, справедливість.

Постановка проблеми. Активізація інтеграційних процесів у світі і, зокрема на європейському континенті, потребує вироблення єдиних правових стандартів, які б відповідали сучасним потребам суспільного розвитку. Важливою складовою зазначеного процесу є юридична термінологія різних правових систем. Так, необхідно виявити основні джерела походження й розвитку юридичної термінології української мови. Слід також звернути увагу на кореляцію національної терміносистеми із субмовами права інших слов'янських мов, де помітна спільна тенденція до входження в європейський правовий простір. Дослідження й аналіз юридичної термінології пропонуємо розпочати з найважливішого для юридичної науки поняття-терміну «право».

Стан дослідження. Загальнотеоретичні аспекти юридичної термінології досліджували у своїх працях такі вчені, як Ю.Є. Зайцев, С.П. Головатий, Н.В. Артикуца, Ю.Ф. Прадід та ін. Юридичну термінологію крізь призму юридичної лінгвістики вивчали вітчизняні і зарубіжні дослідники, зокрема, С. Кравченко Н. Артикуца, Ю. Зайцев, С. Головатий, А. Ляшук, П. Рабінович.

Окремі аспекти загальної теорії праворозуміння досліджували М. Козюбра, Є. Бурлай, С. Бобровник, Л. Луць, Ю. Шемчушенко, а також Ю. Габермас, О. Лейст, Н. Луман, О. Поляков, В. Четвернін тощо. Герменевтичні аспекти праворозуміння були висвітлені у працях Т. Дудаш, П. Рабіновича, А. Кауфмана, П. Рікера, В. Гассемера, М. Блажевича та ін.

Незважаючи на це, вчені наголошують, що за тривалий період мовознавчих досліджень в Україні не було жодної спроби системного перегляду юридичної термінології з огляду на комунікативну стратегію національної мови, а також порівняльний україно-іншомовний аспект, за винятком зіставного опису української і російської юридичних терміносистем. Саме тому **метою** цієї статті є всебічне дослідження та аналіз за допомогою герменевтичного, логічного, методів лінгвістики і семіотики витоків походження та розвитку фундаментального терміну-поняття «право».

Виклад основного матеріалу. «Право» – одне з головних і базових понять-термінів юридичної науки, яке поряд із законом, звичаєм, а також пов'язаними з ними, – поконом, правдою, правилом, заповіддю та іншими поняттями-термінами складають основу, своєрідний каркас сучасної наукової юридичної теорії, а вивчення їх формування, становлення й розвитку становить неабияке загальнотеоретичне і практичне значення не тільки для теорії держави і права, а й для юридичної науки в цілому.

«Органічний і необхідний крок у процесі з'ясування змісту поняття – етимологічний аналіз слів, що застосовуються для його вираження, адже слово, зрештою, – це застигле специфічне значення» [1, с. 20].

Відтак, звертаючись до питання про етимологію праворозуміння, Т. Дудаш зазначає, що термін «правоназивання» (за термінологією П. Рабіновича), тобто термін правонамінації (правопозначення) у слов'янських мовах можна визначити як «процес зведення певних предметів, явищ чи процесів у ранг і позначення понять про них тими чи іншими термінами, які за формою (морфологічно) включають корінь «прав» або за змістом апелюють до «правової» реальності» [2, с. 163].

При цьому необхідно розмежовувати такі поняття, як «правоназивання» і «праворозуміння». Так, Т. Дудаш зауважує, що правоназиванню обов'язково передують певне праворозуміння, а праворозуміння будь-якого суб'єкта, зокрема і законодавця, у свою чергу, можна прослідкувати через правоназивання, яке міститься у законодавчому акті – тексті закону. Отже, правоназивання є формою прояву праворозуміння [2, с. 164]. Праворозуміння розглядають як спіралеподібний процес, який складається із передправорозуміння, правоінтерпретації (тлумачення права) та власне праворозуміння, результати якого стають передрозумінням для досягнення нового, якісно вищого і більш глибокого рівня пізнання й розуміння права [3, с. 203].

Т.І. Дудаш зазначає, що герменевтика формує цілісний підхід до «мови як досвіду світу», де мова виступає «горизонтом онтології» [4, с. 8]. Аналізуючи взаємозв'язок між мовою і світом, Г.-Г. Гадамер зазначав: «Основоположний зв'язок між мовою і світом не означає, що світ стає предметом мови. Швидше те, що є предметом пізнання й висловлювання, завжди вже оточене світовим горизонтом мови» [5, с. 452].

Позначення правоназвою понять й інших соціальних явищ призводить до нового етапу розвитку правоназивання – до відповідної термінологізації правоназви. Це супроводжується збільшенням кількості тих явищ (чи їхніх властивостей), які позначаються відповідною правоназвою [3, с. 202].

Т. Дудаш зазначає, що у слов'янських мовах саме термін «право» є своєрідною «точкою відліку» для правоназивання [2, с. 163]. Етимологічно поняття «право» сходить до слова «правий» – «протилежний лівому; справедливий; прямий; (перпендикулярний)», яке є первинним значенням і первісною формою слова «право»; тобто генетично значення й форма слів «право» і «правий» ототожнюються [6, с. 44 – 45]. Таким чином, слово «правий» є опорним значенням для слова «право» [4, с. 11 – 12].

Т. Дудаш переконана, що наявність у природних мовах слів для позначення понять, які відображають результат оцінки поведінки людей як «справедливої» або «неспра-

ведливої», є закріпленням мінімального рівня природно-мормального праворозуміння як первинного у мовах [3, с. 202].

Наявність спільної морфемі і лексеми *прав* у первинному слові *правий*, а також у більш пізніх словах – «правильний», «правний», (правовий), «правничий», «правність», «справедливість», «правило», «правитель», «правка», «правління», «правник», «право» свідчить про підпорядкування цих слів одній семантичній закономірності [6, с. 45].

Слід також зазначити, що практично всі слова зазначеного вербального ряду передбачають певну рівновагу, порівнянність, рівність сторін. Як зазначає Є. Бурлай, ця закономірність яскраво відбивається на лінгвістичному рівні. Наприклад, в латинській мові можна зустріти досить багато слів зі спільним коренем «aequ...» (aequabilis, aequabilitas, aequaevus, aequalitas, aequae, aequitas, aequo etc.), які вживаються для позначення як явища «рівності», так і «справедливості». Ця особливість збереглася і у сучасних європейських мовах, зважаючи ще й на те, що як у латинській, так і в сучасних мовах романської групи для позначення явища «справедливості» існує також і слово «*justitia*». Так, «*ius*» латиною означає «права, закони», «*iure*» – «в праві, в законі, по праву, по закону», «*ius*» – «право, правосуддя, законодавство» [1, с. 21 – 22].

Отже, у слов'янських мовах зі словом «право» пов'язана ціла система однокореневих словоутворень з яскраво вираженим морально-етичним змістом. З однієї сторони, як вважає Р. Цейтлин, вони всі пов'язані з проявом прямоти напрямку (*пряме, справедливе*) [7, с. 59 – 64], а з іншої, на думку В. Рогова, всі ці слова в старослов'янській мові мають позитивно-релігійний сенс, що пов'язаний з поняттям *праведности*, а в юридичному сенсі – з поняттям *правосуддя*. Основна група зазначеного комплексу понять сформулювалася ще в архаїчну язичницьку епоху, деякі з них вже у державний період. Перше літописне вживання слова *право* зустрічається в давній період утворення держави (IX ст.). При сходженні на престол Рюрика, він повинен був «*судити по праву*». [8, с. 234]. У четвертому Новгородському літописі зазначається, що запрошений князь «*судив вправду*» [9, с. 11]. У літописній збірці Авраамки сказано «*судити по правді*» [10, с. 35]. У Густинському літописі (XVII ст.) зустрічаємо «*судив між нами по праву*» [11, с. 26]. Здебільшого слово «*право*» містило в собі нормативно-юридичний зміст. Так, в Іпатіївському літописі вбачається однозначний нормативно-юридичний сенс князівської законодавчої діяльності другої половини IX ст. – «*володів нами і судив по ряду, по праву*» [12, с. 14]. При цьому ряд означав точну і правильну юридичну дію, договір, що свідчить про «*нормативність права*» [8, с. 235].

На думку П. Рабіновича, *соціальною передумовою* полісемії слова «право» є прагнення тих чи інших суб'єктів «виправдати» певні соціальні відносини, порядки, позиції, дії, норми, ідеали, заснувати їх відповідно до соціальної «правди», «правильності», «справедливості» [6, с. 46].

Французький дослідник індоєвропейських мов Е. Бенвенист зазначає, що виникнення «*концепту права*» сягає своїм корінням індоєвропейської давнини, і на момент оформлення слов'янської гілки народів це поняття було вже відоме [13, с. 299 – 312].

Дійсно, слово «*право*» існувало на прослов'янському рівні та зустрічається в єдиному значенні у всіх слов'ян-

ських народів. Маючи божественне походження, право в архаїчній свідомості постає своєрідною нормативною частиною релігії, пріоритетним відносно влади і соціальної організації явищем. Під час переходу до державного устрою і християнства цей пріоритет не порушувався, хоча й набув дещо нових відтінків [8, с. 236]. У групі мов індоєвропейської гілки (слов'яно-германської) слово «*право*» означало *нормативну систему і праву сторону* (французька, німецька, іспанська, польська, чеська мови тощо). Це дозволило багатьом вченим стверджувати в середині XX ст. про сакральний характер походження права [8, с. 260]. Ще І. Кант зазначав: «*Прав* будь-який вчинок, згідно з максимою якого свобода сваволі кожного сумісна зі свободою кожного відповідно до всезагального закону» [14, с. 79].

Англійський дослідник М. Гарднер показав, що принцип «правості і лівості» (право – ліво) діє у всьому оточуючому об'єктивному світі, у людському бутті та мисленні людей. Такий стан відображає наявність у світі більш фундаментального принципу «симетрії», який, пронизуючи світобудову, є антитезою своєї протилежності – «асиметрії». Симетрія переважає асиметрію, вона присутня всюди й слугує впорядкуванню світобудови, тобто симетрія рівнозначна порядку. При цьому, при порушенні рівноваги принципу симетрії, праве явно панує над лівим у реальному житті. «Лівість і правість» буттєвого світу і, як наслідок, – його симетрія, обумовлюють існування принципу парності, який забезпечує рівновагу у світі. «Закон збереження парності – незмінність фундаментальної дзеркальної симетрії Всесвіту, відсутність переваги «правого і лівого» у головних законах природи» [15, с. 193]. Видатний математик Г. Вейль встановив, що симетрія – «та ідея, за допомогою якої людина протягом століть намагалась досягнути і створити порядок, красу і довершеність» [16, с. 37, 45]. Вчений вважає, що все залежить від людського вибору правоти і зазначає, що в житті людей «право – ліво» відповідає зв'язці «добро – зло» [16, с. 48, 52].

Антиномія слів «правий» – «неправий», «право» (*ius*) – «неправо» (*injuria*) свідчить про наявність конфлікту (зіткнення). Сенс такого конфлікту полягає не у помсті, а в тому, щоб показати, що хтось не є правим (учинив неправильно) і повинен виправити становище. Тобто виникає певний спір про право [1, с. 20 – 21]. Правди при цьому можна досягти за допомогою правосуддя – справедливого суду.

Уявлення про світ «правості» спостерігаються не тільки в офіційній ідеології і правосвідомості, але й у побутовому середовищі. Філолог Ю. Миролюбов вважав, що в руській селянській свідомості здавна існує уявлення про три світи-стани: Яві (буття), Наві (потойбічний світ) і Праві. «Правь» має аналогії в інших стародавніх народів і являє собою не просто стан справедливості, а «певний всезагальний принцип», тісно пов'язаний з правом та такий, що включає в себе увесь комплекс станів справедливості, які походять від права і правди [17, с. 340 – 341].

У концепції В. Мономаха вся багатоаспектність діяльності суспільства, держави і людини, спрямована на досягнення добра, дозволяє досягти в земному житті реалізації правил (закону) Бога. Це і є «*правість*». Способи досягнення «*правди*» в земному житті мають конкретне й чітке правове забарвлення – це правий суд, захист обра-

жених, виправдання невинуватих, милостиня і соціальна допомога [8, с. 242].

Антиподом «правості» виступає «кривість», «кривда». Поступово «правость» трансформується в «правду», поняття якої охоплює всі елементи «правості». Саме в Московській Русі «правость-правда» завершила свою еволюцію. У XIII – XVI ст.ст. «правда» стала характеризувати також і те, що ми сьогодні називаємо законністю і правопорядком [8, с. 243]. З літописів бачимо, що термін правда до монгольського часу означав широкий спектр явищ – правосуддя, судочинство, право, закон і законність тощо. Поняття правда ширше, ніж право, включає в себе наслідки реальних вчинків, тобто реалізацію права і певний результат [18, с. 17 – 18]. Однак починаючи з другої половини XIII ст., після встановлення панування татаро-монгольської Орди, масштабна криза правосвідомості вразила все руське суспільство. Кожний шукав свою «правду», за якою доводилось апелювати до центральної влади. Князі ж у боротьбі між собою наділялися не на всезагальну «правость», а на суб'єктивну «правду». Так, відбулася заміна головного надправового поняття [8, с. 243].

Вчені зазначають, що сучасна наука недостатньо уваги приділяє релігійній сутності пов'язаних з правом явищ. Між тим, сама руська релігія (православ'я) у точному сенсі означає прославляння права [8, с. 243 – 244].

У багатьох європейських мовах (англійській, французькій, німецькій, іспанській тощо) право як явище юридичне (сукупність норм) і право як права сторона тіла, або співпадають, або мають однокореневе значення. Відомо, що в переконаннях європейських народів за правим плечем людини знаходиться янгол-охоронець, а за лівим – біс. Перший – охороняє, другий – спокушає. Саме за допомогою правди встановлюється стан «правості» [8, с. 246 – 247]. У XVI ст. М. Грек писав, що вічне життя досягається тяжким земним шляхом «для тих, хто ходить право по ньому» [19, с. 209].

Ще в XIX ст. підкреслювався зв'язок слов'янського слова «правда» з кореневим значенням у санскриті «*pravidā*», де основа «*vada*» пов'язана зі звинуваченням, а «*prā*» означає спір, боротьбу [8, с. 245].

З коренем «*prav*» в руській мові наявний набір слів державно-юридичного змісту: *управити*, *правило*, *правіж* тощо. Серед слів з коренем «*prav*» літописи відзначають слово «*правити*», тобто встановлювати своєю владою державно-юридичний порядок, який відповідає «*правді*». Стверджувалось, що слова з коренем «*prav*» мали в давнину значення «ствердити – стверджувати». Виправдати означає встановити ідентично зі станом, що відповідає правовому стану, а ствердити – привести явище до непопущеного стану [8, с. 245 – 246].

З часом слово *правда* поступово втрачає своє первісне значення *закону*. *Правда* все більше зближалась з істиною (істиною віри), а *закон* починає сприйматися більш негативно. Так, формується характерне для руської самосвідомості сприйняття правових норм, створюється специфічний тип цивілізації, в якій поняття *справедливості* стоїть вище *закону* [18, с. 17 – 18].

У західноєвропейському праві поширено термін *lex* (закон), але він не тотожний з руськими словами *право*, *правость*, *правда*. У середньовічній теорії був відсутній підхід до взаємозв'язку та взаємозалежності права і дер-

жави у формі жорсткої детермінованості. Тільки з XVII ст. все частіше застосовується термін *закон* в юридичному сенсі [18, с. 18].

У 1552 р. митрополит Макарій у посланні Івану IV виокремлює «правду» як найважливішу євангельську підставу в діяльності царів [20, с. 197]. «Правда» у XVI ст. посідає особливо важливе місце. Вирок 1556 р. містить вимогу до царя про його обов'язки «державу зберегти і побудувати у всій подобі до правди» [20, с. 267].

У XII – XVI ст.ст. руська юридична термінологія не використовує термін «право» у значенні сукупності юридичних норм або нормативних установлень. Як правило, воно означає тільки стан справедливості. Але розуміння права як нормативної системи розвивається. У літописах можна зустріти унікальний випадок використання поняття «права» для характеристики нормативної системи. Так, у Воскресному літописі (1437 р.) слово «право» використовується як система норм («по фряжскому праву») [21, с. 105]. Ймовірно, таке розповсюдження та утвердження сучасного нормативного поняття права проходило під впливом європейських поглядів [8, с. 251].

У другому Софійському літописі слово «право» використовується також в якості суб'єктивної належності людини (тобто суб'єктивне право). У XVII ст. в джерелах з історії розколу церкви поняття суб'єктивного права досить часто присутнє за принципом «моє право», «немає права», «мати право» [8, с. 251].

У XVII ст. зростає криза старих понять і виникають позитивістські підходи до нової термінології, а семантичне дроблення зв'язки «право – правда» створює передумови для майбутнього охоплення терміном права сукупності правил-нормативів [8, с. 253].

Т.І. Дудаш зазначає, що з давніх часів право розумілося по-різному. Зокрема, як свобода, як справедливість, як певні поведінкові настанови, як настанови, що спрямовують людську поведінку у бік справедливості, а також як результат владного зважування й балансування інтересів [3, с. 201].

Так, Т. Дудаш зауважує, що саме за допомогою такого мовного аналізу правоназвання ми знаходимо витоки сучасного природного, позитивістського та інтегративного типів праворозуміння. Так, до природного праворозуміння тяжіють правоназви, які позначають поняття про свободу, справедливість [3, с. 201, 123], а до позитивістського – про владне балансування інтересів (наприклад, у китайській, японській мовах) [3, с. 58]. Крім того, у правоназвах германських, слов'янських та фінно-угорських мов виявляємо й «інтегративний» підхід до розуміння права [3, с. 202]. Так, одним з перших історичних прикладів інтегративного праворозуміння може бути правоявище, яке відображається у слов'янській мові терміно-поняттям «право». Відомо, що таким правоявищем є *настанови, які спрямовують людську поведінку у бік справедливості*. Отже, тут поєднуються два окремі явища – *настанови і справедливість*, що свідчить, про формування зачатків інтегративного розуміння права [3, с. 138 – 139].

Висновки. Становлення юридичної термінології та її еволюція є тривалим і поступовим процесом, який бере свій початок ще в давньоруський період існування держави і триває в наш час.

Становлення поняття «право» сягає своїм корінням ще дохристиянської епохи архаїчного періоду. В групі мов ін-

доевропейської гілки (слов'янській і романо-германській) слово «право» означало нормативну систему і праву сторону. Подібне його значення спостерігаємо у французькій, німецькій, іспанській, польській, чеській та інших мовах. Право мало у своїй основі релігійно-моральні погляди.

Етимологічно поняття «право» сходиться до слова «правий» – «*протилегний лівому; справедливий; прямий; (перпендикулярний)*», яке є первинним значенням і первісною формою слова «право». Слово право в різних мовах має такі первинні значення, як «*прямий*» (звідси – «*правити*», «*направляти*») і «*правада*» («*справедливість, істина*»).

За допомогою мовного аналізу у правоназиванні відбувається об'єктивація природного, позитивістського та інтегративного типів розуміння права. Так, одним з перших історичних прикладів інтегративного праворозуміння є правоявище, відображене у слов'яномовному варіанті терміно-поняття «право». Таким правоявищем є *настанови, які спрямовують людську поведінку у бік справедливості*.

Література:

- Бурлай Є. До питання про елементарне праворозуміння: спроба логіко-лінгвістичного аналізу // Український часопис Міжнародного права. – 2003. – № 1. – С. 16 – 26.
- Дудаш Т. До питання про етимологію праворозуміння // Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С. 163 – 166.
- Дудаш Т.І. Праворозуміння кризь призму герменевтики / Т.І. Дудаш / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України; редкол.: П. М. Рабінович (гол. ред.) [та ін.]. – Серія 1. Дослідження та реферати. – Вип. 22. – Львів: Край, 2010. – 248 с.
- Дудаш Т. Правоміраційні закономірності як чинник праворозуміння (слов'яномовний аспект) // Юридична Україна. – 2004. – № 7. – С. 8 – 16.
- Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философии герменевтики / Х.-Г. Гадамер / Общ. ред. и вступ. слово Б. Н. Бессонова. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
- Дудаш Т. До характеристики методології праворозуміння. // Український правовий часопис. – 2004. – № 7 (12). – С. 44 – 47.
- Цейтлин Р.М. О значениях старославянских слов с корнем – ПРАВ- // Этимология. – 1978. – М.: Наука, 1980. – С. 59 – 64.
- Рогов В.А. Древнерусская правовая терминология в отношении к теории права. (Очерк IX – середины XVII вв.) / В. А. Рогов, В. В. Рогов. – М.: МГИУ, 2006. – 269 с.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Новгородская IV и V летописи. – М.: ЯРК, 2000. – Новгородская четвертая летопись. – Т.4. Ч.1. – 728 с.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. – М.: ЯРК, 2000. – Т. 16. – 252 с.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Густынская летопись / Подг. текста Ю. В. Анхимюка, С. В. Завадской и др. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 40. – 202 с.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Ипатьевская летопись / Под ред. А. А. Шахматова. – 4-е изд. – М., 1962. – Т. 2. – 87 с.
- Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Э. Бенвенист. – М.: Прогресс-Универс, 1995. – 456 с.
- Баскин Ю.Я. Кант (из истории политической и правовой мысли) / Ю. А. Баскин. – М.: Юрид. лит., 1984. – 88 с.
- Гарднер М. Этот правый, левый мир (The ambidextrous universe) [Текст] / М. Гарднер; пер. с англ. Ю. В. Конобеева; под редакцией и с послесловием Я. А. Смородинского. – М.: Мир, 1967. – 266 с.
- Вейль Г (Weyl H.). Симметрия / Г. Вейль; перевод с английского Б. В. Бирюкова и Ю. А. Данилова; под ред. Б. А. Розенфельда. – М.: Наука, 1968. – 191 с.
- Миролюбов Ю. Сакральное Руси / Ю. Миролюбов. – М.: Ассоц. Духовного Единения «Золотой Век», 1996. – Т. 2. – 604 с.
- Толкачова Н.С. Семантична структура давньоруської юридичної звичаєвої термінології. Історія держави і права // Бюлетень Міністерства юстиції України. – № 2 (76). – 2008. – С. 5 – 20.
- Буланин Д.М. Переводы и послания Максима Грека / Д.М. Буланин. – М.: Наука, 1984. – 276 с.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью. – СПб., 1904. – Том 13. Часть I. Половина 1-ая. – 310 с.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – М.: ЯРК, 2001. – Т. 8. – 312 с.

Трихлеб К. А. Генезис и развитие термина-понятия «право»

Аннотация. Статья посвящена сущности и особенностям происхождения и развития термина-понятия «право».

Ключевые слова: правда, право, правый, справедливость.

Trykhlіb K. Genesis and development of the term-notion of «law»

Summary. The article discusses the essence and features of origin and development of the term-notion of «law».

Key words: truth (righteousness), law (right), right, justice (equity).